

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ПШЕНИЧНИЙ Юрій Леонідович

УДК 930 (477.81) „9/17”

**ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ДУБНА І ЙОГО ОКРУГИ
В X–XVIII СТ.**

Спеціальність – 07.00.04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент
Панишко Сергій Дмитрович
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки,
кафедра археології, давньої та
середньовічної історії України,
доцент

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Возний Ігор Петрович
Чернівецький національний
університет
імені Юрія Федьковича,
кафедра культурології, релігієзнавства
та теології, професор

кандидат історичних наук, доцент
Прищеп Богдан Анатолійович
Рівненський державний гуманітарний
університет,
кафедра історії України, доцент

Захист відбудеться «___» _____ 2017 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 для захисту докторських дисертацій при Інституті археології Національної академії наук України за адресою: 04210, Україна, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, Україна, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «___» _____ 2017 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Важливе місце у вивченні соціально-економічної структури суспільства доби феодалізму відведене малим містам, до яких належить і Дубно. Увага до проблем історичної топографії Дубна обумовлена необхідністю виробити науковий підхід до вичерпного і всебічного відтворення характерних особливостей розвитку міста. Поряд з писемними, зображальними, лінгвістичними і історико-ландшафтними джерелами до останнього часу не залученим залишався значний обсяг археологічних джерел. Категорія останніх, як показує практика, сприяє динамічному розвитку різних напрямків досліджень історії міста. Підтвердженням цього слугують ґрунтовні праці, що розглядають питання історичної топографії таких міст як Київ, Переяслав-Хмельницький, Заславль, Львів, Володимир-Волинський, Луцьк, Вітебськ.

Актуальність обраної теми полягає у потребі створення комплексної узагальнюючої роботи, присвяченої історичній топографії міста Дубна. У сучасних умовах розбудови інфраструктури міста дисертаційне дослідження заповнює нестачу проаналізованих фактів, які засвідчують історичну вагомість елементів міського простору.

Робота створює підґрунтя для виділення і опису характерних рис Дубна в контексті містоутворюючих процесів, що мали місце на території України взагалі і Волині зокрема. В загальнонауковому значенні вона зосереджує аналіз джерелознавчого матеріалу важливого для вивчення питань пов'язаних з феодальним містом як історичним феноменом.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана у рамках планової теми Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: археологічна карта південно-руських земель IX–XIII ст.» (державний реєстраційний № 0112U001423).

Мета дослідження полягає у дослідженні просторово-планувальної організації Дубна з часу її виникнення і до XVIII ст. у взаємозв'язку із соціально-культурним та економічним розвитком міста. Відповідно до мети визначено наступні **завдання**: 1) встановлення хронології і особливостей використання населенням ділянок на території міста; 2) з'ясування часу виникнення міста, виділення і характеристика основних періодів його розвитку; 3) характеристика просторово-планувальної структури міста та наявної у ньому забудови; 4) опис розвитку замкового комплексу і оборонних укріплень; 5) уточнення місцезнаходження міських споруд, ділянок, архітектурних об'єктів; 6) розгляд питань соціальної топографії; 7) з'ясування топографії поселень округи та їхньої ролі у розвитку міста, реконструкція транспортної мережі; 8) картографування періодів розвитку території міста і його округи.

Об'єктом дослідження є історична топографія Дубна і його округи в період X–XVIII ст.

Предметом дослідження є відображені у джерелах матеріальні комплекси та структурні елементи організації внутрішнього та зовнішнього простору Дубна у руслі соціально-економічних та культурних процесів.

Географічні межі дослідження на підставі геоморфологічного районування окреслені територією між Повчанською структурно-горбистою височиною з заходу, Рівненською хвилясто-горбистою височиною з півночі, Мізоцькою горбистою височиною зі сходу та підобластю Малого Полісся з півдня.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період X–XVIII ст. – від часу формування поселенської структури міста до 1795 р., коли Дубенщина увійшла до складу Російської імперії.

Джерельну базу дисертації складають насамперед матеріали розкопок, шурфувань, спостережень та розвідок, проведених у Дубні і його окрузі під керівництвом М.І. Островського, М.Ю. Смішка, І.К. Свешнікова, В.М. Коноплі, Б.А. Прищепи, В.О. Самолюка, В.Д. Гупало, В.В. Ткача. Використано архівні матеріали, зокрема записи кременецьких і луцьких гродських книг, дубенських магістратських книг, реєстри, інвентарі й описи міста і його округи XVI–XVIII ст. Залучено літописні відомості, привілеї і підтвердні листи XIV–XVI ст., джерела особового характеру (мемуари, спогади XVII–XIX ст.), зображальні джерела.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципі історизму, згідно якого міський комплекс розглядається у загальноісторичному контексті. Принцип системності дозволяє аналізувати його складові елементи як цілісну структуру. Принцип об'єктивності відтворює причинно-наслідкові зв'язки розвитку Дубна. Крім цього в дослідженні використані такі методи історичних досліджень, як хронологічний, картографічний, ретроспективний і порівняльний.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:

- *вперше комплексно розкрито* питання історичної топографії Дубна в X–XVIII ст. з використанням джерел, які раніше не залучалися до реконструкції минулого міста, у тому числі отриманих у ході авторських досліджень;
- *доведено*, що місто Дубно виникло на обшинній основі, а базові компоненти його поселенської структури (городище, окольний город, передгороддя, промислово-господарські райони) почали формуватися у племінний період; завершення процесу містоутворення пов'язується з включенням Дубна в систему феодального управління Київської Русі і датується кінцем XI – початком XII ст.;
- *з'ясовано*, що поступальний розвиток Дубна залежав від його політичного значення, яке проявилось у переході міста до удільних володінь князя Давида Ігоровича та його закріпленні з середини XII ст. у складі Луцького князівства, яке відстоюючи свою самостійність сприяло внутрішній організації міської волості; в подальший час цю обставину визначало місце Дубна у структурі землеволодінь князів Острозьких і їхніх наступників;
- *вперше розглянуто* питання взаємозв'язків розвитку Дубна з його природно-географічним та господарсько-адміністративним середовищем, яке визначало здатність міського центру встановити економічне домінування над територією, де були зосереджені сільськогосподарські і промислові ресурси;

- *показано* як поселення в околиці Дубна зароджували та розвивали свою топографію у зв'язку із містом, відображено протікання статичності та змін у їхніх поселенських структурах; *охарактеризовано* присутність в XII–XIII ст. тісного соціально-господарського зв'язку Дубна з його феодальною околицею, особлива роль в якій належала поселенням поблизу сіл Тараканів і Страклів; підйом Дубна як приватновласницького міста у XV–XVI ст. значною мірою був можливий завдяки підпорядкуванню околичних поселень;
- *відтворено* розвиток Дубна у період втрати ним значення міського центру в XIV–XV ст., коли адміністративні функції серед володінь князів Острозьких деякий час виконував їхній двір в селі Івання, що знайшло відображення у згадці про город Івань;
- *встановлено*, що головний фортифікаційний осередок Дубна протягом всього історичного розвитку міста був пов'язаний зі східним краєм мису; в його еволюції можна виділити три етапи: I – земляно-дерев'яне городище X–XIII ст.; II – дерев'яно-мурований замок XV–XVI ст.; III – мурований замок бастионного типу кінця XVI – початку XVII ст.; урбанізаційні процеси пов'язані із усталенням, а в подальшому ускладненням структури середмістя поблизу замку проходили швидше, ніж на інших ділянках міста;
- *описано* комплекс оборонних споруд, який протягом кінця XV–XVII ст. був зведений для захисту території міста;
- *поглиблено* дослідження історії монастирів і храмів, якими був сакралізований простір міста;
- в результаті розкопок автора *уточнено* хронологію та етапи розвитку таких ключових пам'яток в історії Дубна, як замок і Спасо-Преображенський монастир;
- *підкреслено* на основі конкретних прикладів самотність містоутворювальних компонентів структури Дубна, які всупереч чисельних деструкцій виявляють часову стійкість і продовжують творити сучасний міський простір.

Практичне значення роботи. Робота створює методичну і інформаційну основу для поглибленого вивчення історії Дубна, побудови музейних експозицій, написання праць, статей, навчальних посібників, проведення екскурсій, читання лекцій. Надає необхідне обґрунтування для створення історично-архітектурних опорних планів, аргументує належне поцінування та використання ділянок і об'єктів міської забудови. Таким чином дисертаційне дослідження сприяє провадженню пам'яткоохоронної справи, збереженню міської самотності.

Особистий внесок здобувача. Вивчення особливостей розвитку ділянок Дубна відбувалося за участі в археологічних експедиціях на території міста, під час авторських розкопок на місці городища-замчища та Спасо-Преображенського монастиря, шурфувань і розвідок у місті та його околицях протягом 2000–2016 рр. У статті, написаній разом із В.В. Ткачем автор зробив опис укріплень городища Медунова гора та підготував схеми розвитку поселенської структури басейну р. Липки протягом VI – першої половини XIII ст.

Апробація результатів. Основні положення дисертації були представлені на засіданнях кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, на засіданнях Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, у виступах на наукових конференціях в Рівному (2010 р.), Острозі (2010, 2015 р.), Меджибожі (2015 р.), Луцьку (2012–2016 рр.), Дубні (2014 р.).

Публікації. За темою дисертаційної роботи опубліковано 23 наукові праці, з них 7 у фахових виданнях, затверджених ДАК України та 2 в іноземних виданнях.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу та чотирьох розділів, висновків (загалом 176 стор.), додатку А (4 таблиці, 1 графік), додатку Б (36 стор. ілюстрацій), списку використаних джерел і літератури (307 найменувань), переліку умовних скорочень. Загальний обсяг роботи становить 261 сторінку.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

ВСТУП

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми роботи, визначаються мета, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні та географічні межі дослідження; розкривається методологічна основа, наукова новизна, практичне значення дисертації і особистий внесок здобувача; подаються відомості про апробацію основних результатів дослідження, публікації, структуру і обсяг роботи.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Підрозділ **1.1. Історія вивчення питання** присвячено етапам формування та огляду наукового доробку дослідників по темі роботи.

I період (середина XIX – початок XX ст.) характеризується увагою дослідників до збережених архітектурних пам'яток Дубна, що знайшло вияв у роботах В.Г. Пероговського, А.Д. Сендульського, М.І. Петрова, М.М. Щеглова, ієром. С. Твердинського, прот. М. Лучицького, М.І. Теодоровича, П.А. Гільтебрандта, Ф. Новицького. Пам'ятки історії та археології Дубна і краю цікавили В.Б. Антоновича і О.А. Фотинського. Увагу історичному розвитку Дубна приділяє ряд енциклопедичних видань, серед яких Географічний словник Королівства Польського, Енциклопедія Оргельбранда, Єврейська Енциклопедія.

II період (20–30-ті рр. XX ст.) відзначається створенням ряду досліджень С. Кардашевича, О. Прусевича, М. Орловича, П. Богдзевича, Ф. Погорецького, К. Левицького, присвячених ролі князів Острозьких у розбудові Дубна. Історично-архітектурну характеристику будівлям Дубенського замку зробив

історик мистецтва Р. Афтаназі. Побачили світ статті, присвячені археологічним пам'яткам краю в авторстві Р. Якимовича і Г. Ленчика.

III період (40–80-ті рр. ХХ ст.) ознаменований появою праць про результати археологічних досліджень слов'янських пам'яток у Дубні та краї в авторстві І.К. Свешнікова, М.Ю. Смішка, В.Д. Барана. Виходять зведення з описом археологічних пам'яток періоду середньовіччя О.О. Ратича, О.М. Цинкаловського, Д.Я. Телегіна, І.К. Свешнікова та Ю.М. Нікольченка. Дослідження слов'яно-руських городищ в басейні Ікви і Стубли зроблено П.О. Раппопортом. М.П. Кучера залучив їх до системи класифікації слов'яно-руських городищ.

IV період (90-ті рр. ХХ ст. і до сьогодні) характеризується збільшенням праць з історії Дубна. Б.А. Прищепа вперше простежив послідовний розвиток міста від Х до ХVІІ ст. Важливий внесок у вивчення просторової розбудови Дубна на основі картографічних джерел було зроблено П.А. Ричковим. Ряд статей з історії бернардинського монастиря і Андріївського костелу створила В.Д. Гупало. Серію статей, зокрема зі спробами відтворення розвитку Дубна в Х–ХІІІ ст. та в ХІV–ХVІІ ст., написав В.В. Ткач. Вагоме місце посідають дослідження архітектурних пам'яток здійснені П.А. Ричковим, В.Д. Луцем, О.М. Годованюк, С. Кравцовим, В. Левіним, О.Л. Михайлишин, С.Б. Юрченко, В.С. Александровичем. Значний обсяг критично-проаналізованого матеріалу до вивчення розвитку Дубна введений у науковий обіг В.І. Ульяновським. Окреме місце займають історично-лінгвістичні дослідження топоніміки Дубенщини Я.О. Пури.

Підрозділ **1.2. Джерела** розглядає основні категорії джерел, що були використані у ході написання роботи: *писемні, речові (археологічні) та зображальні (картографічні, фотографічні, художні)*. Писемні джерела поділяються на *оповідні, документальні і джерела особового походження*.

До оповідних джерел належать тексти Повісті временних літ, Галицько-Волинського літопису, Новгородського літопису за Синодальним списком.

До документальних джерел належать привілеї, дарувальні і підтвердні листи королів Польських та великих князів Литовських ХІV–ХVІ ст. Використано записи кременецьких і луцьких гродських книг, дубенських магістратських книг. Залучено опубліковані документи в Архіві Південно-Західної Росії, Пам'ятниках, виданих Тимчасовою комісією для розбору древніх актів.

Джерела описово-статистичного характеру розкривають господарсько-адміністративний і демографічний розвиток Дубна. Це – дані поборових реєстрів 1570, 1576 і 1583 рр., подимного реєстру 1629 р., інвентар 1723 р., описи і візитації релігійних осередків. З ретроспективною метою використано статистичні описи ХІХ ст. та опис міських будівель 1836 р.

Найдавнішим відомим джерелом особового походження є опис облоги Дубна татарами 1577 р. Б. Папроцького. Важливі свідчення щодо планування і забудови міста надає щоденник У. фон Вердума 1671 р. Пізнішими (ХІХ ст.) є спогади Ю.І. Крашевського і Ю. Дуніна-Карвицького. Дослідницьку вагу має

опис М. Сивіцького зруйнованого городища біля с. Кам'яниця, спогади про дослідження в с. Мирогоща Ю.Ф. Шумовського.

Проаналізовано археологічні джерела, які збирали В.Б. Антонович, Ю.Ф. Шумовський, М.І. Островський, Р. Якимович, О. Цинкаловський. Важливі відомості отримано М.Ю. Смішком та І.К. Свешніковим в ході робіт на поселеннях Волиця, Костянець, дитинці літописного Дубена. Археологічну карту мікрорегіону доповнено розвідками І.К. Свешнікова, Ю.М. Захарука, В.М. Коноплі. Розкопки на Листвинському городищі були проведені М.А. Пелешишиним та Р.М. Чайкою. Під керівництвом Б.А. Прищепи та Ю.М. Нікольченко було досліджено городище в с. Муравиця. Б.А. Прищепи провів розвідки на території городищ в Дубні, острові, Дитиничах, Малій Мощаниці, Іваниничах, розкопки Жорнівського городища. В.О. Самолюком було досліджено середньовічні поселення поблизу сіл Кам'яниця, Клюки, Тараканів, Волиця і Птича. В.В. Ткачем зафіксовано понад 70 невідомих пам'яток середньовічного часу у басейні р. Ікви та р. Стубли. Отримано нові відомості про поселення XII–XVI ст. з феодальними рисами біля с. Тараканів, об'єкти Свято-Вознесенського монастиря, невідоме городище поблизу с. Білогородка, досліджено об'єкти VI–VII ст. біля с. Костянець та пізньосередньовічний об'єкт в Дубні по вул. Острозького, 22.

Інтенсифікацією археологічних досліджень відзначається період 1995–2016 рр. В 1995, 1997 рр. І.К. Свешніков і В.Д. Гупало провели розкопки у бастионному замку. Протягом 1995–2007 рр. В.Д. Гупало досліджувала криптові поховання в костелі бернардинського монастиря. В 1998 р. вона провела рятивні розкопки на території Свято-Вознесенського монастиря. В 2004–2009 рр. тривали регулярні дослідження міської забудови X–XVIII ст. на ділянках міста під керівництвом Б.А. Прищепи. В 2012 р. відбулися розкопки на території кармелітського монастиря, в 2013, 2014, 2016 рр. роботи по дослідженню території Спасо-Преображенського монастиря, а в 2015 р. розкопки на місці старого замку князів Острозьких.

Всього з 1995 до 2016 р. у Дубні було закладено 19 розкопів загальною площею 1400 м², 65 шурфів, проведено понад 30 наглядів за земляними роботами.

Грунтове вивчення питань історичної топографії потребує картографічних джерел. У роботі використано план міста 1760-х рр., чотири плани кінця XVIII – початку XIX ст., план 1809 р., план першої чверті XIX ст. та план 1907 р. Карти, які фіксують поселення округи Дубна були створені в 1820 і 1867 рр. Використано також плани архітектурних споруд: Спасо-Преображенського монастиря (1835 р.), Хрестовоздвиженського монастиря (1885 р.), бернардинського монастиря (1865, 1870 рр.), замку (1875 р.). До уваги взято також фотографічні і художні джерела XIX – першої половини XX ст.

Підрозділ **1.3. Методологічна основа та методи дослідження** розкриває основні методико-теоретичні принципи за якими було здійснене дослідження. Зазначається зміст поняття історичної топографії, наводяться приклади ужитку в роботі хронологічного, порівняльно-типологічного, стратиграфічного,

ретроспективного, картографічного методів досліджень. Незаперечною є доцільність розгляду формування і розвитку Дубна у зв'язку із закономірностями системи феодальних відносин періоду середньовіччя. Обґрунтованим є врахування властивої міському розвитку діалектики, при якій місто видозмінюється у просторі і часі не лише під впливом об'єктивних історичних детермінант, але й внаслідок внутрішніх економічних, політичних і культурних чинників.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ДУБНА І ЙОГО РОЗВИТОК У X–XV СТ.

Підрозділ 2.1. Природно-географічне середовище та зародження поселенської структури Дубна розглядає становлення міста у зв'язку із навколишнім середовищем та особливостями змін суспільно-економічних відносин слов'янського населення. У VIII–IX ст. на території виникнення міста відзначається присутність двох груп поселень райковецької культури. Перша була розташована в районі сіл Тараканів–Страклів, друга об'єднувала ділянки лівобережного мису і поселення поблизу нього. Протягом X ст. спостерігається виникнення значної кількості нових поселень і консолідація общини на лівобережному мисі внаслідок побудови тут укріпленого осередку. Йде активне господарське освоєння навколишнього ландшафту в радіусі до 5 км, територіальне зближення обох груп поселень. Ці процеси пов'язані з соціально-адміністративним піднесенням Дубна, як племінного центру. Його територія разом з укріпленим осередком охопила площу близько 10 га. Розглядається походження літописної назви Дубен, яка виходячи з аналізу топонімічних, лінгвістичних і писемних джерел розумілась у значенні «дубовий город».

Підрозділ 2.2. Топографія дитинця та окольного города висвітлює характерні риси двох основних елементів соціально-топографічної структури Дубна в X–XIII ст. – дитинця і окольного города. Дитинець був розташований на крайній східній ділянці мису з укріпленою площею 0,5–1 га. Археологічні матеріали засвідчують проживання тут мешканців знайомих з військовою справою, ужиток речей престижного побуту. На захід від дитинця простягався окольний город, який в X–XIII ст. сягав сучасних вулиць Кирила і Мефодія та М. Драгоманова. Суцільна площа поширення культурного шару на цій території в XII–XIII ст. складала близько 14 га.

Археологічні комплекси X–XIII ст. відображають динаміку, перепланування та зміни в господарському використанні ділянок у ході міського життя. Розташування торгу пов'язане з територією між бастіонним замком і вул. Кирила і Мефодія. Навколо нього зафіксовані матеріали отримані через торгівлю, виявлено заможні, зокрема наземні житла і виробничі споруди.

У підрозділі **2.3. Передгороддя та околичні поселення** йдеться про існування в X–XIII ст. двох передгородь: східного і західного, прив'язаних до шляху між Острогом і Луцьком. Східне передгороддя знаходилося на правому березі Ікви і пов'язане з поселенням Сурмичі п. 1, площею близько 4 га. Західне

передгороддя було зосереджене навколо ділянок вул. І. Франка/Лесі Українки, Стара, 67, Тараса Бульби, Городня і займало площу 5–6 га. Поблизу дитинця існувало два острівні поселення-сателіти: Острівок і Сурмичі п. 2. На південний захід від міста поселення XII – першої половини XIII ст. досліджувалось на острові Кемпа, де крім того виявлено поховання з скроневими кільцями «київського типу».

На відстані 2–5 км від Дубна відкрито поселення X–XIII ст., що склали його феодальну околицю. Найбільшим з них була Волиця, площею понад 6 га. На основі його поселенської структури відбулося виростання с. Страклів, яке вперше згадане у 1545 р., але за етимологією назви може належати до давньоруського часу. На поселеннях Тараканів п. 3 і Тараканів п. 5 виявлено предмети християнського культу, озброєння, прикраси, імпорти, княжу вислу печать. Вони належали представникам дружинно-боярської верстви населення.

Підрозділ 2.4. Міська забудова, соціальний склад та зайнятість населення висвітлює, що основним типом житла протягом X–XI ст. були однокамерні напівземлянки каркасно-стовпової конструкції. В окремих випадках (житло 2–2б із замку і будівля 1а на вул. Замковій, 10) встановлено, що вхід до житла вів через коридорчики, що свідчить зокрема про ужиток в житлобудівництві типу «сіни-ізба». Напівземлянки мали чотирикутну форму з довжиною стін 2,95–4,25 м та печі, розташовані у кутах котловану або вирізані у материку за його межами. Серед печей у кутах будівель переважають глинобитні, рідше трапляються печі «кам'янки».

Півземлянки продовжували використовуватись у XII ст. Разом з тим частина мешканців в цей час проживала у наземних житлах, збудованих за зрубною конструкцією. Наземні житла належали передусім заможним мешканцям, що підтверджується розташуванням житла 2–2б поблизу дитинця та багатим інвентарем житла 1а на вул. Замкова, 10. Навколо торгу досліджено дві споруди господарсько-виробничого призначення з котлованом та вирізаною біля нього великою піччю. На думку М.П. Кучери такі споруди використовувались для випікання хліба чи у ремісничих цілях.

За датуванням виявлених на території міста об'єктів, 12 належали до X – першої половини XI ст., 6 – до XII – першої половини XIII ст., 3 – до другої половини XI ст. Ці показники відображають періоди активності у розвитку міської забудови.

Матеріальні комплекси свідчать про проживання у Дубні неоднорідного за соціальним і майновим статусом населення. Мешканці міста займалися землеробством, тваринництвом, ремеслом і торгівлею. Допоміжну роль виконувало рибальство і полювання. Металургійне та гончарне виробництво значною мірою було зосереджене на околиці.

Підрозділ 2.5. Дубно у другій половині XIII–XV ст. присвячено розвитку Дубна після монгольської навали і в період втрати значення міського центру. В 1498 р. Дубно будучи сільським поселенням отримує міські права і привілеї.

Культурний шар XIV–XV ст. на території міста фіксується погано або не фіксується взагалі. Один об'єкт другої половини XIII–XIV ст. виявлено у

бастіонному замку. Поруч з тим потрібно констатувати той факт, що територія Дубна була слабо обжитою, забудова нечисленною з нерегулярним характером. Все це відображає регресивні риси розвитку поселення у зазначений період. Стрімке зростання потужності культурного шару спостерігається лише від рубежу XV–XVI ст., що узгоджується з наданням Дубну міського статусу. Свідченнями містобудівної активності на кінець XV ст. є заснування Спасо-Преображенського монастиря на острові Кемпа, зведення замку князів Острозьких, будівництво Миколаївської і Воскресенської церков.

В XIV–XV ст. в околиці Дубна спостерігається підйом вотчинних поселень, які належали представникам тогочасної знаті. Це села Знесення, Тараканів і Страклів.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ДУБНА В XVI–XVIII ст.

Підрозділ **3.1. Топографія замку** розглядає особливості послідовного існування двох замків. Будівництво першого з них на місці давньоруського дитинця відноситься до останніх десятиліть XV ст. (згадка 1492 р.). Він мав дерев'яні і муровані конструкції (вежі, мур), з яких другі були зафіксовані в ході археологічних досліджень. Вірогідно, цей замок був прямокутної форми зі сторонами довжиною 60–70 м. На початок XVII ст. старий замок перестав використовуватись як основний оборонний комплекс князів Острозьких. На цей час припадає завершення будівництва вище за рельєфом досконалішого бастіонного замку. Ці відомості узгоджуються з датуванням об'єктів, підсіпки і брукування подвір'я нового замку між 1586–1624 рр.

Розглядаються конструктивні і фортифікаційні особливості замкової забудови, бастіонів, рову, казематів. Замок значною мірою визначав планувальну структуру середмістя. Перед ним виникла стратегічна еспланада, яку проте в XVII–XVIII ст. частково закрила торгово-житлова забудова ринкової площі. Навпроти північного бастіону менш щільна забудова з'явилася у XIX ст.

У підрозділі **3.2. Топографія міських оборонних споруд** розповідається, що обороноздатність міста залежала від природного середовища – широких болотистих заплав Ікви. Тому відомі напади татар на Дубно припадають на холодну пору року, коли річка замерзала. Будівництво міських оборонних споруд відбулося в кінці XV ст.

Розглядаються два оборонні рубежі: західний і східний, які були прив'язані до в'їзду на головну міську вулицю. Лінія західних укріплень включала в себе браму, вал, рів і стіну з дубових паль. Важливими елементами цієї лінії укріплень виступала мурована башта 1540 р., Спасо-Преображенський і бернардинський монастирі. Східний рубіж був зосереджений поблизу двох замків, що виконували регулююче і оборонне призначення над в'їздом з боку передмістя Сурмичі. Відомі згадки про розташування тут брами, валів і ровів.

У підрозділі **3.3. Топографія міських храмів і монастирів** увагу приділено розвитку, плануванню і конструктивним особливостям

християнських релігійних осередків: Миколаївської, Воскресенської, Іллінської, Георгіївської церков, Андріївського костелу. Поблизу усіх храмів існували кладовища, на яких хоронили міщан. Бернардинський монастир протягом XVII–XVIII ст. слугував престижним осередком для поховання духовних і світських осіб-католиків. Протягом 1688–1742 рр. було побудовано комплекс монастиря кармеліток.

Розглядаються топографія і археологічні комплекси острівних Спасо-Преображенського, Хрестовоздвиженського і Свято-Вознесенського монастирів. З них Спасо-Преображенський монастир вже у другій половині XVI ст. отримав муровані церкву і келії.

Підрозділ **3.4. Планувальна структура та забудова міста** розглядає розвиток внутрішніх соціально-топографічних ділянок: середмістя, ринкової площі, передмість, замку, володінь релігійних осередків, єврейської ділянки.

Середмістя Дубна починалося від замку і доходило до сучасної вулиці В. Винниченка. Його центральним осередком виступала ринкова площа поблизу перетину вуличних напрямків – Д. Галицького та Кирила і Мефодія. Тут зосереджені потужні (до 5 м) культурні шари XVI–XVIII ст. По периметру ринку досліджені рештки підвалів і погребів. Заможні садиби простежені за комплексом будівлі 12 на вул. Замковій, 10, будівлі 8 на Майдані Незалежності, 3, споруди 3 з ділянки на вул. Кирила і Мефодія, 18а.

До релігійних володінь у Дубні входили: юридика «паркан монастирський», Волиця, дві юридики (міська і на передмісті) та фільварок парафіяльного костелу, господарства бернардинського і кармелітського монастирів. В околиці міста монастирям належали села Підборці і Вигнанка, острови Горбачин, Пантелеймон-Климент, Хрестовоздвиженський, Дубовець та «другий острів», ґрунти «Закон Здановський» та «кут» навпроти Хрестовоздвиженського монастиря.

Рядова забудова Дубна в XVI – першій половині XVIII ст. була дерев'яною. В конструкції стін відзначено зрубний спосіб зведення чи їхнє обшиття дошками. Цегляними у багатих будинках, вірогідно, були лише окремі елементи, наприклад, печі та димарі. Першими спорудами, що мали зовнішні муровані конструкції були замок, церква з келіями Спасо-Преображенського монастиря і башта 1540 р. На початку XVII ст. до них долучається бастіонний замок, потім Луцька брама, монастирі бернардинів і кармеліток. З другої половини XVIII ст. спостерігається поява мурованої рядової забудови. В той самий час з'являються такі монументальні будівлі, як ратуша, велика синагога, розпочинається зведення парафіяльного костелу.

РОЗДІЛ 4. ДУБНО У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ІЗ ОКРУГОЮ

Підрозділ **4.1. Дубно і його сільськогосподарська округа в X–XIII ст.** присвячено розвитку округи міста, основу якої створили слов'янські поселення VI–X ст. В X ст. у середній течії басейну Ікви та межуючій з ним частині басейну Стубли і верхів'ї Збитинки фіксується збільшення кількості поселень

до 121. У басейні середньої течії Ікви, де знаходились 85 з них, в цей час відомі городища в Дубні, Муравиці, Кобліні, Дитиничах, Іваниничах, Білогородці, Мирогощі. За винятком Дубна і Муравиці ці осередки виконували роль тимчасових сховищ.

На кінець X ст. виникає опорний пункт князівських дружинників в с. Листвин за 15 км на схід від Дубна на вододілі Ікви і Стубли. Його занепад в кінці XI ст. співпадає із підйомом з цього часу Дубна. Перевага останнього полягала у можливості більш ефективно налагодити управління освоєною в попередні часи землеробською округою за рахунок синтезу функцій племінного центру з князівськими адміністративними функціями.

В XI ст. для басейну середньої течії Ікви відзначаються кризові явища. Скорочується кількість відкритих поселень до 21. Однак протягом XII ст. на цій території усталюється округа Дубна, а кількість поселень зростає до 72, з яких 30 % виникають в цей час вперше. Розміри округи Дубна складали 0,8 тис. км². Спостерігається зв'язок підйому розвитку округи з переданням міста в удільне володіння Давиду Ігоровичу, що знаходить відображення у першій літописній згадці про Дубен під 1100 р. Це підтверджує думку П.П. Толочка про те, що перша літописна згадка про місто правильно відображає динаміку його розвитку.

Підрозділ **4.2. Околичні поселення Дубна в XVI–XVIII ст.** розглядає питання просторового розвитку околичних сіл Івання, Погорільці, Рачин, Головчиці, Знесення, Тараканів, Підборці, М'ятин, Панталія, Вигнанка. Особлива увага звертається на групу поселень с. Тараканів, на яких виявлено широкий асортимент якісного посуду, архітектурно-будівельну кераміку XVI ст. (кахлі, плитки, цеглу), що дозволяє говорити про проживання тут в цей час заможних мешканців. Причиною припинення існування тараканівських поселень став татарський напад 1577 р., а також підтоплення внутрішньозаплавних ґрунтів бл. 1579 р. З початку XVII ст. територія села переміщується на лівий берег Ікви.

Становить інтерес поселення Панталія п. 1 з культурним шаром XIV–XVI ст., що знаходиться поблизу сучасного села Панталія, яке не згадується в писемних джерелах до середини XVIII ст. Після занепаду поселення на другу половину XVI ст. територія села залишалась необжитою і складала володіння Хрестовоздвиженського монастиря, відоме як острів Пантелеймон–Климент. Простежено зміни топографії села Вигнанка, яке належало цьому ж монастирю.

У підрозділі **4.3. Проблема «города Івань»** розглядається поселенська структура села Івання, яке пов'язане із відомим в останній чверті XIV – першій половині XV ст. городом Івань. Виділяються поселення Івання п. 1 та Івання п. 2, які мають культурний шар XIV–XVI ст. Підтвердженнями тотожності «города Івань» і Івання слугують згадки про округ Іванин (1386 р.), наданий князю Ф. Острозькому, «дільницю іванську» (1463 р.), двір Івання (1511 р.). У зв'язку із даними поселеннями був розташований фільварковий комплекс, що підтверджує існування спадковості у виконанні ними господарських і,

ймовірно, торгових функцій, про що свідчить розташування поблизу поселення Івання п. 1 пристані.

Історія Івання являє собою приклад того, як окремі міські функції (адміністративні, господарські) після занепаду давньоруського міста згодом здійснювались сусіднім поселенням, а з відродженням першого були йому повернуті.

Підрозділ **4.4. Дороги Дубна «стародавні, звичні»** простежує найдавніші сполучення міста. З них важливим був шлях з Дубна до Луцька. Про нього йдеться в літописних повідомленнях 1149 та 1288 рр. На південь по лівому березі Ікви проходив давній шлях на Кременець, згадка про який відома з привілею 1527 р. Важливим сполученням був шлях на Броди, Бузьк, Львів. Він починався там само, що й шлях до Кременця, тому до Верби це була одна дорога. Як «тракт Бродский» він згаданий в 1594 р.

Старим сполученням був шлях на схід до Острога. Складання цього шляху відбулося ще у слов'яно-руський час. Його давність маркують городища в селах Варковичі, Кунин, Мирогоща, Листвин, Стеблівка, Дермань, Будераж, Точевики. Основний напрямок пролягав через Варковичі, що було обумовлено підтриманням транспортного виходу на Стублу. Ймовірно, він використовувався київськими дружинниками для подолання вододілу між Стублою і Іквою, свідченням чого є дружинне поховання в с. Мокре.

ВИСНОВКИ

Формуванню поселенської структури Дубна передувало існування двох слов'янських груп поселень. Одна з них, зосереджена на лівобережному мисі Ікви пережила територіальну консолідацію в X ст. Виявами цього стало будівництво тут фортеці і збільшення заселеної території разом з нею до 10 га. Тому в X ст. Дубно постає як племінний центр, що виконує адміністративно-господарські функції.

Період XI ст. позначений застоєм, а ранньоміських рис набуває дружинна фортеця в Листвині за 15 км від Дубна. Проте уже на кінець XI ст. Дубно, стимульоване перенесенням сюди центру державної адміністрації, виявляє підйом і потрапляє в 1100 р. у володіння Давида Ігоровича. В XII – першій половині XIII ст. у планувальній структурі літописного міста Дубен чітко виділяються такі класичні структурні елементи, як дитинець, окольний город, передгороддя, феодална околиця. Серед населення наявні соціально-неоднорідні групи, що зайняті землеробством, ремеслом, торгівлею, військовою справою.

Внаслідок військових дій і політичних змін в середині XIII–XIV ст. Дубно приходить в занепад. На деякий час маєтковим центром князів Острозьких на Ікві служить Івань за 5 км від Дубна. Однак після отримання в 1498 р. міських прав і до кінця досліджуваного періоду місто демонструє динамічний адміністративно-політичний, економічний і культурний розвиток. Тут розташовується князівська резиденція князів Острозьких, будується один з

найпотужніших замків на українських землях, місто виконує важливу роль у стримуванні татарських нападів, виступає значним релігійним осередком, а в останній чверті XVIII ст. стає відомим центром торгівельно-культурного життя. Протягом XVI–XVIII ст. Дубно набуває усталення елементів просторово-планувальної структури: вуличних напрямів, перехресть, ринкової площі, монументальної і рядової забудови. Яскраво вираженою є соціально-топографічна структурованість міського простору, де виділяються середмістя, передмістя, володіння релігійних осередків, єврейська діляниця. Центр міського життя з XVI ст. постає консолідований навколо ринкової площі, яка на сьогодні є трансформованою у Майдан Незалежності. На XVIII ст. розміри міста разом з передмістями зростають до 120 га.

Одне з першочергових значень для ефективного функціонування Дубна мав взаємозв'язок міста і округи. Зокрема підтверджено висновки дослідників про те, що поселення околиці були органічною складовою міського життя, а соціальний характер міста формувався значною мірою за його межами.

Поступальний розвиток Дубна в X–XVIII ст. був обумовлений господарським і промисловим потенціалом свого мікрорегіону. Однак у кінцевому рахунку залежав від політичного значення, наданого у першому випадку давньоруськими князями, а у другому – князями Острозькими. Без отримання прав політичного і економічного домінування, зосередженого в першу чергу над територією басейну середньої течії Ікви, фіксувати історію міста тут було би неможливо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ПРАЦЬ

Статті у фахових наукових виданнях

1. Пшеничний Ю. Л. Керамічний комплекс ранніх слов'ян із села Липа Дубенського району Рівненської області / Ю. Л. Пшеничний // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2010. – С. 269–271.
2. Пшеничний Ю. Л. Типологія гончарних клейм давньоруського й литовсько-польського часів із Дубна та його округи / Ю. Л. Пшеничний // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / відп. ред. Г. В. Боряк. – К., 2014. – Число 24. – С. 152–158.
3. Пшеничний Ю. Історична топографія Дубна у другій половині XIII–XV ст. (за матеріалами археологічних досліджень) / Ю. Пшеничний // Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2015. – Вип. 24. – С. 19–26.
4. Пшеничний Ю. Археологічні дослідження історичної топографії феодалних поселень XIV–XVI ст. в околицях Дубна / Ю. Пшеничний // Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2014. – Вип. 11–12. – С. 4–9.

5. Пшеничний Ю. Округа-волость літописного Дубена в XI – першій половині XIII ст. / Ю. Пшеничний // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк, 2013. – Число 12. – С. 12–20.

6. Пшеничний Ю. Формування поселенської структури міста Дубна в VIII–X ст. / Ю. Пшеничний // Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2013. – Вип. 9–10. – С. 4–9.

7. Пшеничний Ю. Л. Забудова Дубенських Спасо-Преображенського і Хрестовоздвиженського монастирів за описом 1769 р. / Ю. Л. Пшеничний // Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2016. – Вип. 25. – С. 161–166.

Статті в іноземних наукових збірниках

8. Pshenychnyi Y. Topografia clădirilor de apărare și rolul lor în respingerea invayiei tătare în Volynia în secolul al XVI-lea Y. Pshenychnyi // Al V-lea simpozion «Relații Româno-Ucrainene. Istorie și contemporaneitate». – Sătmărean : Editura Muzeului, 2015. – S. 31–40.

9. Pszenycznyj J. Ósrodek produkcji krzemieni do broni palnej w okolicy wsi Sapaniw na południowym Wołyniu / J. Pszenycznyj // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. – Zamość – Łuck : Wydawnictwo «Терези», 2014. – S. 115–122.

Статті в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій

10. Пшеничний Ю. Л. Археологічні дослідження в м. Дубно / Ю. Л. Пшеничний // Археологічні дослідження в Україні. – К., 2012. – С. 308–309.

11. Пшеничний Ю. Л. Розвідки в м. Дубно Рівненської обл. / Ю. Л. Пшеничний // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. – Луцьк, 2012. – С. 413–414.

12. Пшеничний Ю. Багатошарове поселення Мирогоща – ур. Зашляховці / Ю. Пшеничний // Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби : навчальний посібник / авт. кол.: М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Савицький. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 292–299.

13. Пшеничний Ю. Виріб, що пов'язаний з єврейською общиною Дубна / Ю. Пшеничний // Сакральна спадщина Дубенщини : матеріали міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2013. – С. 268–269.

14. Пшеничний Ю. Пам'ятки археології в селі М'ятин // Млинів: історико-краєзнавчі дослідження : матеріали наук.-теорет. конф. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 22–24.

15. Пшеничний Ю. До питання про літописний Дубен / Ю. Пшеничний // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип. 4. – С. 236–246.

16. Пшеничний Ю. Дубенські підземелля: символічна традиція та реалії / Ю. Пшеничний // Дубно – Гоголю : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження М. В. Гоголя, Дубно, 18 трав. 2009 р. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 103–110.

17. Пшеничний Ю. Вияви привілейованості чернечого побуту в археологічних комплексах дубенських монастирів XVI–XVII ст. / Ю. Пшеничний // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2015. – Вип. XIII. – С. 189–194.

18. Пшеничний Ю. Топографія та опис католицької парафіяльної забудови у Дубні в кінці XVIII – на початку XIX ст. / Ю. Пшеничний // Архітектурна спадщина Волині : зб. наук. праць. – Рівне, 2014. – Вип. 4. – С. 82–91.

19. Пшеничний Ю. Археологічні знахідки з Дубенського городища / Ю. Пшеничний // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2011. – С. 234–242.

20. Пшеничний Ю. Город Івань: примарний і можливий / Ю. Пшеничний // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2015. – Вип. 7. – С. 126–129.

21. Пшеничний Ю. Л. Обороздатність Дубна у XVI ст. (на прикладі відсічі татарам у березні 1577 р.) / Ю. Л. Пшеничний // Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю : матеріали наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 500-річчю Оршанської битви, 100-річчю від початку I-ої світової війни та 70-ій річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2014 р. – С. 26–36.

22. Пшеничний Ю. Городище Медунова гора біля с. Мирогоща і пов'язаний з ним мікрорегіон в слов'яно-руський час / Ю. Пшеничний, В. Ткач // Археологія і фортифікація України : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський : ТОВ "Друкарня Рута", 2015. – С. 129–138.

23. Пшеничний Ю. Церква Преображення Господнього у Дубні: до питання про час будівництва храму і заснування монастиря / Ю. Пшеничний // Архітектурна спадщина Волині : зб. наук. праць. – Рівне, 2016. – Вип. 5. – С. 78–89.

АНОТАЦІЇ

Пшеничний Ю. Л. Історична топографія Дубна і його округи в X–XVIII ст.
– Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут археології Національної академії наук України. – Київ, 2016.

Робота присвячена формуванню і розвитку просторово-планувальної організації Дубна в X–XVIII ст. та його зв'язкам із округою. На основі комплексного аналізу археологічних, писемних і зображальних джерел вперше простежено періоди розвитку Дубна.

Піднесення міста тісно пов'язане з господарським потенціалом мікрорегіону середньої течії р. Ікви. Воно визначалося також правами економічного і політичного домінування, які вперше засвідчені в 1100 р. при переході Дубна в удільне володіння Давида Ігоровича. З кінця XV ст. Дубно

перетворюється на одну із маєткових резиденцій князів Острозьких на Волині. Обидва періоди в історії міста характеризуються динамічним розвитком планувальної структури і енергійним соціально-економічним життям. Прослідковано, що з кінця XV ст. значне місце у міській структурі займають релігійні володіння. В розвитку забудови простежується перехід в XI–XII ст. від заглиблених до наземних будинків, зростання з XVI до XVIII ст. значення монументальної архітектури. Характеризуються конструктивні особливості житлових, господарських і сакральних будівель. Розглядаються етапи розвитку оборонного осередку, його вплив на усталеність планування і забудови міста.

Ключові слова: Дубно, місто, замок, округа, ділянка, забудова, поселення, археологічний комплекс, населення.

Пшеничный Ю. Л. Историческая топография Дубна и его округа в X–XVIII в. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. – Институт археологии Национальной академии наук Украины. – Киев, 2016.

Работа посвящена формированию и развитию пространственно-планировочной организации Дубна в X–XVIII в. и его связям с округой. На основании комплексного анализа археологических, письменных и изобразительных источников впервые прослежены периоды развития Дубна и окружающих его поселений.

Подъем города тесно связан с хозяйственным потенциалом микрорегиона бассейна среднего течения р. Иквы. Успешное его развитие определялось также правами экономического и политического доминирования, которые впервые засвидетельствованы в 1100 г. при передаче Дубна в удельное владение князю Давиду Игоревичу. С конца XV в. Дубно превращается в одну из резиденций князей Острожских на Волини. Оба периода в истории города характеризуются динамическим развитием планировочной структуры и энергичной социально-экономической жизнью. Интересным явлением для истории развития городских центров есть потеря Дубном городского статуса в XIV–XV в. и его последующее восстановление. Данное обстоятельство привело к подъему в этот период поселения Иванье вблизи Дубна, что нашло отражение в упоминании о городе Ивань.

Прослежены этапы увеличения поселенческой площади Дубна от 10 га (вместе с укрепленным центром) в период племенного града до 14 га площади окольного города в период древнерусского феодального города. На протяжении XVI–XVIII в. площадь города вместе с предградьями возрастает до 120 га. Сокращение площади города припадает на времена социально-политической нестабильности и военных конфликтов в XI, середине XIII, XIV и большей части XV вв.

На примере развития Дубна установлено, что с конца XV в. важное место в нем занимают религиозные владения, которые свидетельствуют о существенной роли религии в организации городского пространства и жизни

общества. Указаны характерные особенности топографии православных и католических монастырей XV–XVIII вв., из которых первые находились на изолированных от города участках суши, а вторые проникали в социально-пространственную среду города. Доказано, что время возведения каменных строений Спасо-Преображенского монастыря произошло не позже второй половины XVI в.

Большое внимание уделяется расположению и характеристике социально-топографических участков города: детинца, окольного города, средиградия, предградий, владений монастырей, территории еврейской общины, околичных районов. Центр социальной и экономической жизни Дубна находился вокруг торгового древнерусского времени, а позже рыночной площади, местоположение которых соответствует современному Майдану Независимости. Здесь были исследованы жилищные, хозяйственные и производственные постройки X–XVIII в. В том числе остатки усадеб, которые принадлежали социально-привилегированным представителям населения города, свидетельства торговой деятельности.

Эволюция пространственно-планировочной структуры Дубна значительной степенью была обусловлена размещением города на полуострове, ограниченном широкими болотистыми поймами р. Иквы. В развитии застройки города в XI–XII в. прослеживается переход от углубленных к наземным жилищам срубной конструкции. С XVI до XVIII в. возрастает значение каменной архитектуры, в том числе и жилищно-торгового назначения. Характеризуются конструктивные особенности жилищных, хозяйственных и монументальных сооружений.

Существенное место в исследовании исторической топографии Дубна отведено развитию фортификационного центра, роль которого последовательно исполняли деревянно-земляное городище, деревянно-каменный замок и каменный замок бастионного типа. Впервые сделаны умозаключения касательно хронологии развития разных типов укреплений, описан характер их строений, особенности материальной культуры. Установлено, что на протяжении XV–XVIII вв. в Дубно существовало два замка и хотя преемственная связь этих укреплений не вызывает сомнений, топографические условия их расположения отличались между собой. Проявление этого выразилось в постройке первого замка князей Острожских на месте детинца древнерусского времени, а возведение второго, бастионной системы, охватило часть территории окольного города.

Работа впервые фокусирует внимание на развитии поселений околицы и ее роли для определения социального характера города. Как неоднократно было показано, взаимосвязь околицы и города имела одно из главных значений для эффективного функционирования городского центра на протяжении всего исследуемого периода. Уже в XII в. такие поселения как Тараканов п. 5 и Тараканов п. 3 демонстрируют престижный характер материальной культуры. Присутствие княжеской вислой печати, атрибутов профессиональных воинов, предметов христианского культа, импортных украшений и керамики говорит о

том, что здесь находилась загородная усадьба, принадлежавшая представителям дружинно-боярского сословия. На окольных поселениях была сосредоточена значительная часть ремесленного производства. Уровень развития как городской округи в целом, так и отдельных поселений находился в тесной связи с состоянием развития самого города.

Ключевые слова: Дубно, город, замок, округа, участок, застройка, поселение, археологический комплекс, население.

Pshenychnyi Y. L. Historical topography of Dubno and its surrounding area in the X–XVIII centuries. – Manuscript.

Dissertation for acquiring the candidate's scientific degree in history by specialty 07.00.04 – archeology. – The Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2016.

The dissertation is dedicated to the formation and development of the layout organization of the town of Dubno in the X–XVIII and its connections with the outskirts district. Complex analysis of the archeological, written and visual sources has been first carried out and the periods of town development have been retraced.

Prosperity of the town of Dubno is closely connected with the agricultural potential of the micro-region of the middle reaches of the Ikva river. It was also designated by the laws of economic and political domineering, which were first recorded in 1100, during the transition of Dubno into the appanage principality of Davyd Igorovych. From the end of the XV century Dubno becomes one of the residencies belonging to the princes of Ostroh in Volyn region. Both periods in the town history are characterized by the dynamic development of the site space planning and buoyant socio-economic life. In the dissertation constructive peculiarities of the residential houses, outbuildings, sacred and monumental buildings are characterized. The stages of the development of the defense centers and their influence on the town build-up are considered.

Key words: Dubno, town, castle, district, built-up area, settlement structure, settlement, fortification, archeological complex, population.